



Cultuurhistorische verkenning

Oud West

C 14-008 Amsterdam 2015/2018

Inhoud

	Inleiding	4
1	Beleidskader	5
2	Historisch stedenbouwkundige analyse	6
3	Cultuurhistorisch betekenisvolle elementen, bebouwing en structuren	25
4	Conclusie en advies	31
	Bronnen	38
	Colofon	38

Inleiding

Stadsdeel West heeft Monumenten en Archeologie (Monumenten en Archeologie) verzocht te adviseren over de bovengrondse cultuurhistorische waarden die bij het opstellen van het bestemmingsplan voor het plangebied Oud West van belang zijn. Het plangebied wordt begrensd door het Vondelpark, de Nassaukade, de Tweede Kostvelorenvaart en de Hugo de Grootgracht. Dit heeft geresulteerd in een beknopte uiteenzetting van de ontstaansgeschiedenis en een overzicht van de in het gebied aanwezige bovengrondse cultuurhistorische waarden. Voor de ondergrondse cultuurhistorische waarden verwijzen we naar het Archeologisch Bureauonderzoek van M en A.

Bij cultuurhistorische waarden gaat het over sporen, objecten, patronen en structuren die zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling. In veel gevallen bepalen deze cultuurhistorische waarden de identiteit van een plek of gebied en bieden ze aanknopingspunten voor toekomstige ontwikkelingen. Het is meestal niet nodig alle cultuurhistorische elementen aan te wijzen als beschermd monument of gezicht. Het is wel van belang dat cultuurhistorische waarden worden betrokken in de planvorming en worden meegewogen in de besluitvorming over de inrichting van een gebied.

1 Beleidskader

Naar aanleiding van de Modernisering van de Monumentenwet en de wijziging van artikel 3.1.6 van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro, d.d.17 juni 2011, staatsblad 5 juli 2011, nr. 339) dient per 1 januari 2012 bij het maken van bestemmingsplannen een beschrijving te worden opgenomen “van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden”. In de toelichting van de Bro staat dat dit betekent dat gemeenten een analyse moeten verrichten van de cultuurhistorische waarden en daar conclusies aan verbinden die in een bestemmingsplan verankerd worden. Dit vermindert de noodzaak tot het aanwijzen van nieuwe beschermde monumenten omdat aan het belang van de cultuurhistorie dan waarde wordt toegekend via het proces van de ruimtelijke ordening.

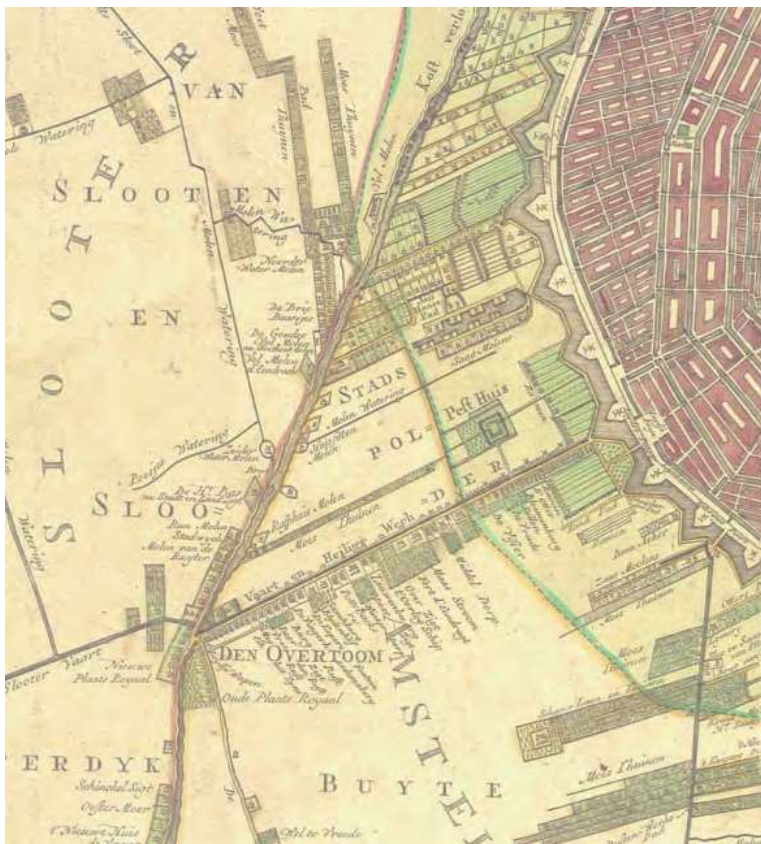
Voor Amsterdam komt het verankeren van de cultuurhistorie in het proces van ruimtelijke ordening ook aan bod in de Beleidsnota ‘Ruimte voor Geschiedenis’ (vastgesteld 13 april 2005) en ‘Spiegel van de Stad, visie op het erfgoed van Amsterdam’ (vastgesteld 14 november 2011).

De Informatiekaart Landschap en Cultuurhistorie van de provincie Noord-Holland is een geografische uitwerking van de Leidraad Landschap en Cultuurhistorie (besluit d.d.21 juni 2010). De kaart geeft in zijn algemeenheid informatie over landschapstypen, aardkundige waarden, cultuurhistorische objecten/monumenten, archeologische verwachtingen en structuurdragers als militaire structuren en historische dijken. Deze informatiekaart is voor wat betreft bovengrondse cultuurhistorische waarden vooral gericht op gemeente overschrijdende zaken en is daardoor minder geschikt voor het in kaart brengen van de lokale waarden.

2 Historisch stedenbouwkundige analyse

De Overtoomsevaart en de Kostverlorenvaart die tegelijk ook de westelijke beëindiging van het plangebied vormt, zijn de belangrijkste structurerende elementen in het gebied ten westen van de Jordaan. De Heilige weg die langs de Overtoomsevaart liep en die gezamenlijk na de demping van de vaart tot Overtoom werden omgedoopt, is het laatste traject op de pelgrimsroute naar de Heilige Stede aan het Rokin, de plaats waar het Mirakel van Amsterdam had plaatsgevonden. De aanleg van Kostverlorenvaart in 1413 gebeurde over een bestaande waterloop die het boezemgebied van de Amstel en de Rijn scheidt. Met deze waterloop wilde Amsterdam de vaarroute tussen Leiden en Amsterdam over het Haarlemmermeer bekorten. Omdat Haarlem protesteerde werd op de kruising met de Slotervaart een dam gelegd die Amsterdam in 1514 door een Overtoom verving. Zo konden alleen kleine schepen uit het tuindersgebied rond Sloten de stad binnenvaren.

De Stads- en Godshuispolder waren voornamelijk voor de veeteelt in gebruik. De Overtoomsevaart vormde de grens tussen de Buitendijkse Binnenpolder en de Stads- en Godshuispolder. Langs de noordelijke oever stonden molens, stokerijen en katoenfabriekjes, daarachter strekten de landerijen zich uit. Dat veranderde in de 17^{de} eeuw toen zich ook in de polders voorzieningen voor industrie en recreatie vestigden. Een belangrijke stedelijke voorziening was het gasthuis (Buitengasthuis of Pesthuis). Het werd in 1630 bij de Overtoomsevaart ter hoogte van de huidige Tweede Constantijn Huygensstraat gebouwd.



Uitsnede plattegrond Amsterdam, 1770

Aanvankelijk een verbanningsoord voor pestlijders, alleen over water en een brug vanaf de Heilige Weg te bereiken, diende het tot 1893 als tehuis voor lijdens aan andere besmettelijke ziektes, zwervers, krankzinnigen. De industrie in het gebied bestond voornamelijk uit blekerijen (vandaar de Korte Blekerstraat) en vele molens – met name rond de Kwakerspoel of Kwakerseiland (waar nu het Kwakersplein ligt).



Het Kwakerspad met den molen de Haan, circa 1895. — Photo

Molens bij de Kwakerspoel, circa 1895, uit: J.J. van Eck, *De Amsterdamsche Schans en De Buitensingel, Amsterdam 1948*)

Deze molens waren verhuisd uit het gebied waar de grachtengordel werd uitgelegd. Omdat de Overtoom de belangrijkste uitvalsweg naar het westen was, bevonden zich langs de Overtoom vele wagenmakers en aan transport gelieerde bedrijven. Tot 1879 stond aan deze uitvalsweg ook de pottenbakkerij Saxenburg, waarnaar de straat genoemd is.



De Overtoomsevaart voor de demping, rond 1900 (SAA: 010003001887)

Verspreid tussen de industrie waren langs de Overtoom buitenplaatsen van kooplieden gelegen. De minder gegoede kooplieden stichtten pleziertuinen in de polders. Een grote (en beruchte) tuin was Sollenburg. Hier stond sinds de 18e eeuw de gelijknamige buskruitmolen die in 1758 met een enorme knal de lucht in ging. Dit had tot gevolg dat het fabriceren van kruid in de directe omgeving van de stad werd verboden. De bebouwing ontstond langs de Overtoomse vaart vooral bij de overslagpunten aan de uiteinden - bij de stadspoort (Leidschepoort) en de zogenoemde 'Dubbele buurt' rond de overtoom in de Schinkel.

De Bellamybuurt tussen Kinkerstraat, De Clerqstraat, de Kostverlorenvaart en de Ten Kate straat is tot op vandaag een duidelijk te onderscheiden buurtje gebleven. Een belangrijke reden hiervoor is dat het eigendom van de percelen grotendeels particulier is en het gebied tot 1896 buiten de gemeente Amsterdam lag. Het gebied waar de buurt ligt, vormde een eigen polder op zich met afwateringssloten op de plaats van de Bellamystraat en de Wenslauerstraat.



Gezicht op de Bellamybuurt met pleziertuinen tussen de Molens, 1729
(SAA: 010097003260)

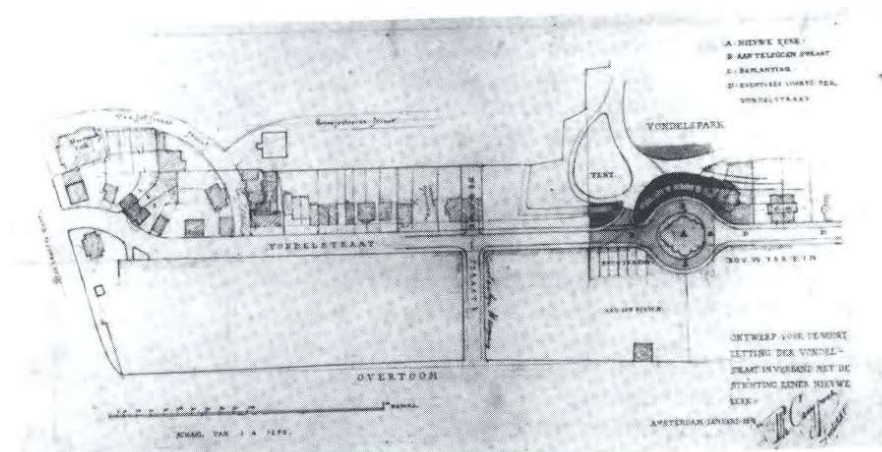
Bij de annexatie was de buurt al helemaal volgebouwd, waardoor een groot deel nog steeds op polderniveau ligt. Binnen de buurt bestaan meerder maaiveldhoogtes, omdat ook het westelijk deel van Wenslauerstraat op een voormalig dijktracé ligt. Het herinnert aan de dijk die om het Jan Hansepad en omgeving heen liep en lager dan het stadspeil lag. Vanaf de 18^{de} eeuw maakte het agrarisch karakter plaats voor een combinatie van kleine industrie, herbergen, bakkerijen, etc. en pleziertuinen waarvan de grenzen in de huidige perceelgrenzen nog te herkennen zijn. In de negentiende eeuw ging het gebied volop mee in de industrialisatie van de stad. De sterke menging van wonen en werken bleef tot op vandaag gehandhaafd.

Industrialisering en verstedelijking in de 19^{de} eeuw

Na de afbraak van de vesting in 1848 begonnen particuliere bouwmaatschappijen buiten de Singelgracht woningen te bouwen. De grens tussen de gemeente Amsterdam en Nieuw Amstel had een grillig verloop en liep in Oud West ongeveer ter hoogte van de Ten Katestraat. Dat had invloed op de vorm en kwaliteit van de uitbreidingen, omdat Amsterdam een strengere bouwverordening kende dan Nieuwer Amstel. Hoewel de gevaarlijke en meeste vervuulende industrie geweerd werd, kwamen te midden van de woonbebouwing nog

wel drukkerijen en brouwertijen tot stand. Denk aan de lettergieterij Tetterode tussen de Bilderdijkstraat en de Da Costakade en de Zuid Hollandsche Bierbrouwerij aan de Da Costakade. Ook langs de Stadhouderskade verrezen grootschalige gebouwen voor instellingen waarvoor in het centrum geen plaats was, zoals het hoofdgebouw van het GEB (nu: Byzantium), de Koepelkerk aan het Leidse Bosje (nu: Mariotthotel) en in de jaren dertig tot vijftig de AMJV (F. Kuipers, 1928) en Gebouw Atlanta (P. Zanstra, 1961).

Eén van de eerste door particulieren ontworpen steenbouwkundige plannen kwam van de architecten P.J.H. Cuypers, J.J.W. van den Biesen en J.N. Redeker Bisdom. De *Vondelstraat* en omgeving vormt een buurtje op zich met de centraal gepositioneerde Vondelkerk. De Vondelstraat werd over het tracé van het Leyerdorperspad gelegd en was vooral bestemd voor de gegoede burgers die de drukke binnenstad wilden ontvluchten.



Ontwerp P.J.H. Cuypers voor de Vondelstraat, 1871



Vondelstraat rond 1900 (herkomst: Stadsarchief, collectie: P. Oosterhuis, SAA 010005000898)

De aanleg van de straat gebeurde in verschillende fasen tussen 1867 en 1900. Op Cuypers' initiatief werd ook de Tesselschadestraat aangelegd. Voor de aanleg van de Roemer Visscherstraat moesten rond 1890 drie huizen in de Tesselschadestraat weer worden afgebroken. De gemeente stelde aan de bebouwing en profilering van de straten eisen die het karakter van de buurt sterk hebben bepaald. Voor de zuidzijde van de Vondelstraat stelde zij een vrijstaande bebouwing als villa's en twee-onder-een-kap panden als voorwaarde. Daardoor ontstond een tegenstelling tussen de geslotenheid van de noordwand en het villaparkachtig karakter aan de overzijde en vindt de overgang tussen stad en park op

vanzelfsprekende wijze plaats. Ook de voortuinen in de Tesselschadestraat kwamen er door toedoen van de gemeente.

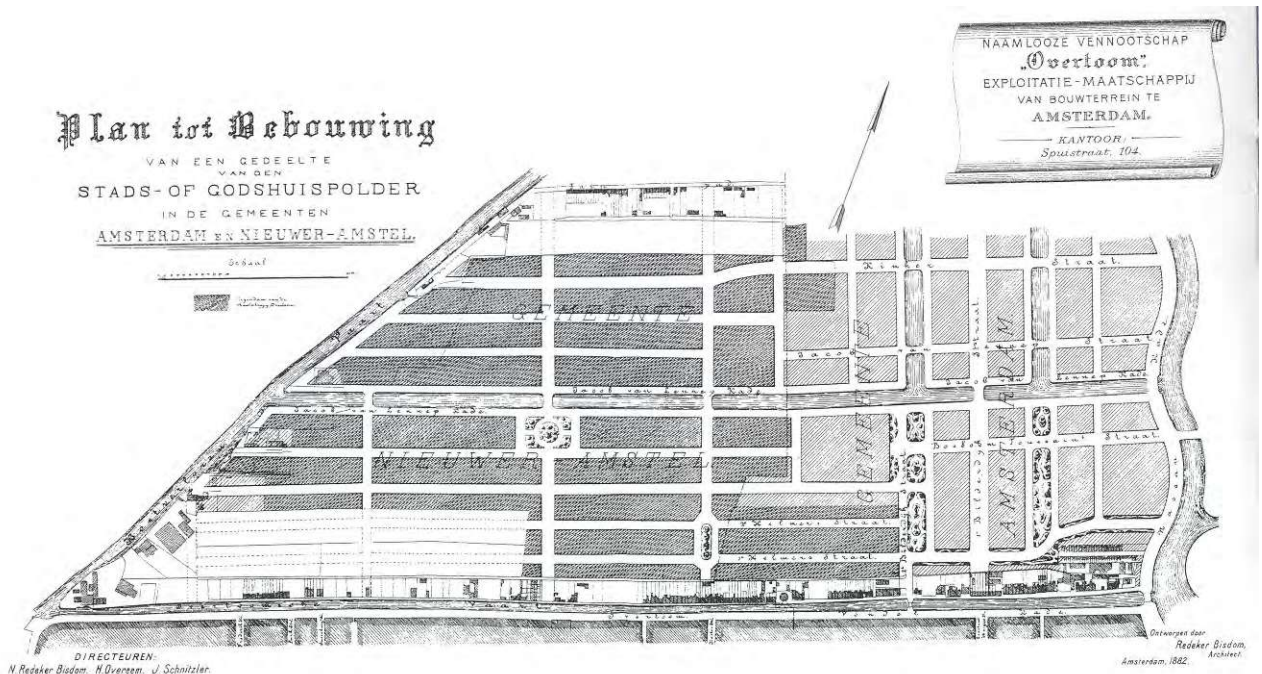
De Vondelstraat werd opgenomen in het algemeen uitbreidingsplan van 1877. De stadsingenieur J.G. van Niftrik gebruikte dit plan als onderlegger in de onderhandelingen met de particulier bouwmaatschappijen. De stad wilde er zo voor zorgen dat een samenhangend stratenpatroon ontstond waarin de Ceintuurbaan als ringweg de nieuwe negentiende eeuwse wijken met elkaar kon verbinden. De Ceintuurbaan heet ter hoogte van Oud West Eerste Constantijn Huygens en Bilderdijkstraat. De verbinding met de Van Baerlestraat kwam pas tot stand toen in 1948 de Vondelbrug gebouwd werd. Voor de aanleg van de Eerste Constantijn Huygensstraat was sloop van enkele huizen in de zuidelijke straatwand van de Vondelstraat nodig. Die doorbraak is nog zichtbaar in de gesloten zijgevels van de bebouwing aan de Eerste Constantijn Huygensstraat.



Uitsnede kaart van J. van Eck uit 1915 met de planontwikkeling van 1865-1915. De rode lijn markeert de toenmalige gemeentegrens.

Oud West is een lappendeken van plannen die door verschillende particuliere bouwmaatschappijen zijn opgezet. Een enkel plan ging over de gemeentegrens heen. De NV

Nassau legde bijvoorbeeld een wijkje aan weerszijde van de Bosboom Toussaintraat aan. J.N Redeker Bisdom maakte in opdracht van 'de Naamlooze Vennootschap Overtoom, exploitatiemaatschappij van bouwterreinen te Amsterdam een plan voor de buurten aan weerszijden van de Jacob van Lennepkade.



Plan van J.N. Redeker Bisdom voor de NV Overtoom, 1882 (uit: A. van der Valk, Amsterdam in aanleg; planvorming en dagelijks handelen 1850-1900, Amsterdam 1989)

De Jacob van Lennepgracht was een initiatief van de bouwmaatschappijen zelf. Sommige straten kwam ook tot stand op basis van initiatieven van kleinere bouwers.



Jacob van Lennepkade rond 1902 (SAA: PBKD00018000001)

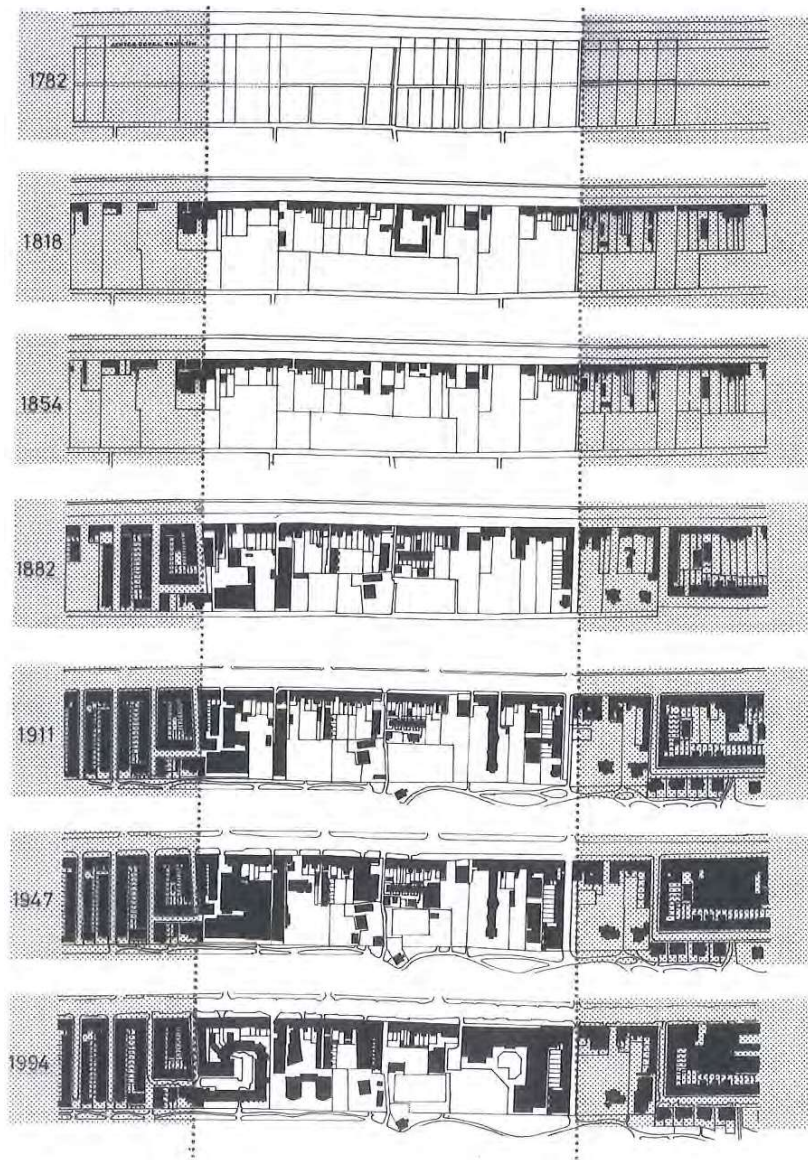
Een stadsplattegrond uit 1881 laat zien hoe in het agrarische- en industriële landschap al stukjes buurt zijn aangelegd die wachten op aansluiting op gebieden die nog moesten worden ontwikkeld.



Uitsnede uit Stadsplattegrond van 1881

De eerste buurten kwamen tot stand tussen 1880 en 1900 en kwam tot aan de Jan Pieter Heijestraat. Het gedeelte ten westen van de Jan Pieter Heijestraat kwam in twee etappes tot stand: tot aan de Rijnvis Feithstraat volgens een plan uit 1902; het laatste stuk tot aan de Kostverlorenvaart volgens een plan uit 1910. Kenmerkend voor de wijk zijn de lange rechte oost-west gerichte straten, met spaarzame plein- of plantsoenruimten, die uiteindelijk op een andere plek dan het oorspronkelijke plan gerealiseerd werden. De meeste pleinen kwamen er door de particuliere bouwers en dan op kruispunten van straten. Het Staringplein is hiervan een goed voorbeeld. De geplande grote bouwblokken werden verder veel kleiner door de aanleg van enkele dwarsstraten: de Staringstraat en de Rijnvis Feithstraat. De meeste blokken in de Cremerbuurt zijn rond 1910-1915 door particulieren of eigenbouwers gerealiseerd. De Helmersbuurt is van eerdere datum. Deze buurt was bedoeld voor de gegoede burgerij, en woonplaats voor veel aan het Wilhelmina Gasthuis verbonden artsen.

Uitzonderingen op de planmatig tot stand gekomen bebouwing van Oud West zijn de bebouwingsstrook ten zuiden van de Overtoom en de Bellamybuurt. In de *strook tussen de Overtoom en het Vondelpark* aangelegd tussen 1867 en 1900, volgt de bebouwing de aanwezige slotenverkaveling van Buitenvelderste Binnenpolder in zuidelijke richting. De haaks op de Overtoomsevaart uitkomende sloten werden op verschillende plaatsen tot stegen gedempt, zodat zij toegang konden geven tot de bebouwing achter op de percelen.



Bebouwingsgeschiedenis van het middengebiet de Vondelparkstrook
(uit: Stadsbeeldplan *Vondelparkstrook-Overtoom*, Amsterdam 1999)



Steeg bereikbaar vanuit de Tweede Constantijn Huygensstraat

Veel van die steegjes zijn er nog, soms toegankelijk via een poort in de straatwand, dikwijls verbreed tot straten. Soms is zelfs de bebouwing van de achterterreinen nog aanwezig. Denk aan het Johannapark, de Palamedesstraat en de steeg die vanuit Tweede Constantijn Huygenstraat toegankelijk is. Tot op de dag van vandaag is de structuur rond de Overtoom vrijwel ongewijzigd. De functie van uitvalsroute en verbinding met de nieuwe stadsdelen bleef belangrijk, waarbij de paardentram werd vervangen door de elektrische tram en de traditionele bedrijvigheid door autoverhuurbedrijven en meubelzaken.

In de loop van de negentiende eeuw verdween het water uit de *Bellamybuurt*, de structuur bleef nagenoeg ongewijzigd. Na 1896 werd de buurt deel van de gemeente Amsterdam, maar toen had de bebouwing van de straten al plaats gevonden. De buurt oogt als parallelle lintbebouwing met een grote variëteit aan woningen van verschillende hoogtes. De woningen aan de Bellamystraat hadden voortuinen, evenals aanvankelijk ook de Wenslauerstraat. De eigenaren van de percelen gingen in de negentiende eeuw zelf tot opdeling en bebouwing over. Soms legden zij daartoe particuliere binnenstraten aan zoals de Theodoorstraat.



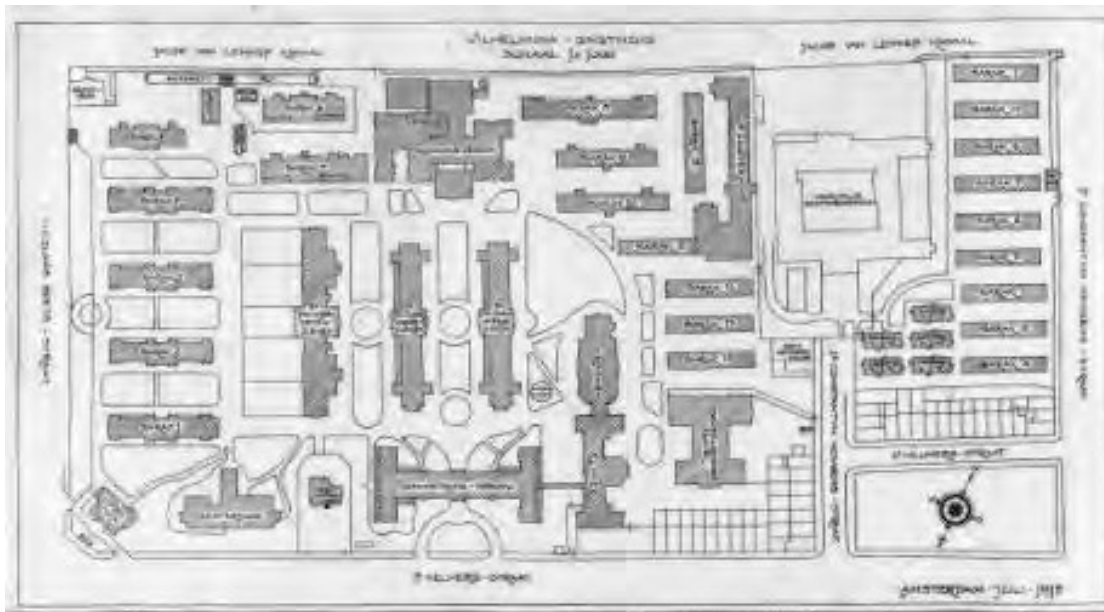
Op deze kaart uit 1896 zijn binnenstraten als de Theodoorstraat en de Simon Willemstraat nog aanwezig

Sommige stegen herinneren daar nog aan, de binnenstraten zelf zijn verdwenen. Op de vroegere paden die vanwege recht van overpad waren aangelegd, ontstaan dwarsstraten waarvoor soms bebouwing langs de oost-west gelegen straten moesten wijken. De Bellamydwarsstraat en de Douwes Dekkerstraat zijn hier voorbeelden van.

Te midden van de woningen verzezen allerlei soorten industrie. Zo staan daar aan het water rond 1880 twee (stoom)diamantslijperijen, de leerlooierij 'De Hoop', de ijzergieterij 'Zimmer', een stoomwatermolen en de houtzaag en -schaverij 'Zeldenrust'. Sommige bedrijven stonden op het binnenterrein en waren via stegen te bereiken. Naast deze traditionele takken van industrie en nijverheid was de Bellamybuurt vanaf circa 1870 ook in trek bij textiel, brood- beschuit-, en cacaofabrikanten. Daarnaast neemt ook de kleine bedrijvigheid, timmerlieden en schilders, vaak eenmanszaken, toe en daarmee de permanente bewoning van het gebied. Met de al langer bestaande bedrijvigheid van Amsterdam buiten de Singel is in feite ter plaatse een doorlopend (klein)industriële gebied ontstaan. Ook tegenwoordig zijn nog vele kleinschalige bedrijven gevestigd in de Bellamybuurt.

Het *W.G. terrein* dankt haar naam aan het vroegere Wilhelmina Gasthuis waarvan de opzet nog afleesbaar is in de positionering van de overgebleven gebouwen. Het werd aangelegd op de locatie van het Pesthuys. Het ziekenhuis had de eind negentiende eeuw gangbare opzet van een paviljoensysteem, omdat dat vanuit hygiënisch oogpunt de voorkeur had. Het

poortgebouw en twee paviljoens dateren van 1889 en zijn georganiseerd aan weerszijden van een met veel groen beplante laan.



Plattegrond van het Wilhelmina Gasthuis uit 1915 (SAA:010056915625)

Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw volgden diverse uitbreidingen. In de jaren 50 was het de bedoeling een nieuw medisch universitair centrum te realiseren, waarvoor alle oude gebouwen moesten wijken. Uiteindelijk is alleen het Jan Swammerdaminstituut in 1964 gebouwd. Het nieuwe ziekenhuis verrees uiteindelijk aan de rand van Amsterdam, in Zuid Oost, waarheen tussen 1979 en 1983 alle afdelingen verhuisden. Het WG werd gekraakt en in gebruik genomen voor woningen, bedrijven en ateliers. Het Swammerdaminstituut werd in 2004 gesloopt om plaats te maken voor de Mentrum kliniek.

Stadsvernieuwing in de 20^{ste} en 21^{ste} eeuw

De structuur van Oud West is sinds het begin van de 20^{ste} eeuw nauwelijks gewijzigd. Vele industriegebouwen verdwenen, een beeldbepalende kerk aan de Jacob van Lennepgracht werd gesloopt, maar het 19^{de} -eeuwse stadsweefsel bleef intact. Op sommige plaatsen was sprake van enorme schaalvergroting en moest kleinschalige woonbebouwing wijken voor een appartementencomplex zoals bij het voormalige Autopton (J.B. Ingwersen, 1955-1961) op de hoek van de Overtoom en de Amstelveenseweg. Verspreid in het plangebied vonden kleine stadsvernieuwingsoperaties plaats volgens de opvattingen en in de vormgeving van de betreffende periode. De hofvormige bebouwing van de Rijtuigenhof (Snijder, 1984) bijvoorbeeld zoekt de schaal en verhoudingen op van de omliggende bebouwing, maar de stijl is modern in het gebruik van lichte baksteen en toepassing van grote ramen.



Autopon op de hoek van de Overtoom en de Amstelveenseweg (SAA: 010122011801)

De vernieuwing van de Kinkerbuurt Zuid in de jaren tachtig betekende wel een inbreuk op de 19^{de} eeuwse stadsstructuur. Vanwege het grote woningtekort en de slechte bouwkundige staat van de woningen, wilde de dienst Publiek Werken een groot deel van de Kinkerbuurt slopen, mede om ruimte te maken voor de uitbreiding van het Wilhelmina Gasthuis.



De openingsactie van de BBK-Kunstenaars, begin jaren zeventig

Het verzet van verenigingen, bewoners, politieke partijen en actiegroepen onder de paraplu van de Open Werkgroep Kinkerbuurt kon de sloop misschien niet tegenhouden, maar de nieuwbouw gebeurde wel in overleg met hen en in fases. De oudste stadsvernieuwing van de jaren 70 kwam nog tot stand in overeenstemming met de ideeën van de dienst

Stadsontwikkeling: drie lagen hoge bouwblokken, om voldoende bezonning te garanderen. Een voorbeeld daarvan is Van Lennepstraat bij het ten Kateplein 3 lagen hoog geworden.

De straat is in aansluiting daarop als woonerf (met plantenbakken en daardoor veel bochtjes voor het verkeer) aangelegd. In 1979 worden de regels losser en mocht er hoger worden gebouwd in bestaande straten. Om het verlies van zonlicht te compenseren worden twee pleinen aangelegd: het Ten Kateplein en N. Beetsplantsoen. Twee gedraaide blokken aan weerskanten van de nieuw aangelegde Schoolmeesterstraat doorbreken eveneens het 19e - eeuwse stratenpatroon. De in rode baksteen opgetrokken blokken staan haaks op de Van Lennepstraat en hebben een semi-openbare doorgang voor voetgangers door de binnenterreinen. Blokken van vier of vijf lagen staan eveneens aan het N. Beetsplantsoen. Verreweg de meeste woningen zijn door middel van balkons gericht op de kade of plein. Hoeken krijgen een accent door afschuining. Geïnspireerd door voorbeelden uit Noord Italiaanse stadjes – Bologna, Padua - worden de blokken langs de Kinkerstraat uit de jaren tachtig voorzien van arcaden.

De urban villa's in het westelijk deel van het W.G. Terrein en het woongebouw ten noorden daarvan, respectievelijk ontworpen door ZZOP en C. Weeber, volgen daarentegen de open, paviljoen opzet van het *WG-terrein*. Het woningbouwproject van Architectenbureau Kwa uit 2001 sluit door de compositie van drie bouwmassa's van verschillende omvang en grootte bij de bestaande bebouwing van het WG terrein aan. Aan de andere kant markeert de 14 verdiepingen hoge toren de plek duidelijk in de wijk.

Begin 21^{ste} eeuw gebeurt de vernieuwing van de wijk vanuit een grote affiniteit met de stedenbouwkundige historische context. Enkele woonhuizen aan de Wenslauerstraat en een woningbouwblok van Vera Yanovtjinski aan de Da Costakade zijn daar goede voorbeelden van. Meer prominent zijn de Solids, in opdracht van woningbouwvereniging Stadgenoot ontworpen door Tony Fretton: twee bestemmingsvrije gebouwen die door de vrije indeelbaarheid van de plattegrond voor meerdere functies geschikt zijn. Samen met de psychiatrische kliniek Mentrum vormen de beide gebouwen een nieuwe wand aan de Eerste Constantijn Huygensstraat.

Openbare ruimte, Water en Groen

Openbare ruimte

Belangrijke ruimtelijke assen binnen het stadsdeel zijn de Overtoom, de Bilderdijkkade, de Da Costakade, de Jacob van Lennepkade, de Bilderdijkstraat/Eerste Constantijn Huygensstraat, de De Clercqstraat, en de Kinkerstraat. De meeste open ruimten bevinden zich in de noordelijke helft van Oud-West. Het plangebied kent weinig als park ontworpen ruimtes zoals Stadsdeel Zuid het Sarphatipark in de Pijp heeft en Stadsdeel Oost het Oosterpark. Zo werd het Bilderdijkpark aangelegd op de plek van de voormalige begraafplaats De Liefde en ontstond het Zimmerterrein na het vertrek van de Zimmerfabriek). Een enkel plein was van begin af aan opgenomen in het stedenbouwkundig plan. Het Bellamyplein dateert van 1904 en kreeg in 1954 een herinrichting met een door Aldo van Eyck ontworpen zwembadje en de nieuwe inrichting van het Kwakersplein kwam in 2007 tot stand.



Het in 1954 heringerichte Bellamyplein (SAA: 10009A005440)



Staringplein rond 1920 (SAA: PBKD00033000003)

Door de transformatie van het WG complex tot een woon-, werk- en uitgaansgebied werden er vele open, groene ruimten aan de openbare ruimte toegevoegd. Het Staringplein, het Cremerplein en het ronde Da Costapleintje zijn de enige typisch 19^{de} eeuw pleinruimtes, waarmee ook in de vormgeving van de omliggende bebouwing rekening is gehouden.

Groen en water

De waarden van groen hebben de manier waarop Amsterdam sinds de 17^{de} eeuw is vormgegeven, sterk bepaald. Het groen is misschien wel dé rode draad in de ontwikkeling van de moderne stad. Om te beginnen in de grachtengordel. Die werd door en voor de rijken gebouwd, en groen zit daar ruimschoots in verwerkt: diepe binnentuinen en bomen langs de grachten zorgen voor een weldadige woonomgeving - iets wat in groot contrast stond met het dicht bebouwde middeleeuwse stadshart. De regelgeving (keuren) waarmee de tuinen van de grachtengordel vanouds wordt beschermd, toont dat dat hier vanaf begin veel belang aan gehecht is. Tussen 1680 en 1865 behoudt Amsterdam haar 17de-eeuwse omvang. Maar dan, in de tweede helft van de 19de eeuw, barst de stad letterlijk uit zijn voegen. Grote aantallen arbeiders die in eerste instantie door mislukte oogsten en later door de industrialisatie naar de stad trekken leven in armoede in volgepakte krottenwijken. Epidemieën veroorzaken talloze slachtoffers. In het denken over de nieuwe

stadsuitbreidingen, gold de grachtengordel en de manier waarop hierin met het groen is omgegaan, als lichtend voorbeeld. En hoewel een dergelijke aanleg financieel noch politiek haalbaar was voor de grote aantallen armlastige inwoners die vanaf dat moment gehuisvest moeten worden, worden soortgelijke leefbaarheidskwaliteiten wel nagestreefd. Er zijn drie partijen die deze problematiek op hun agenda zetten: de hygiënisten, de filantropen en de lokale overheid. Ze houden zich alle drie bezig met de kwaliteit van wonen, maar alle drie vanuit een ander perspectief. De hygiënisten richten zich op openbare sanitaire voorzieningen, de lokale overheid richt zich op de infrastructuur en kleinschalige particuliere initiatieven voor de gegoede burgerij, en de filantropen op goede woningen voor de arbeiders. Het gemeentebestuur is verantwoordelijk voor de regelgeving.

Ook al blijkt uit de regelgeving van die tijd de visie op de beperkte rol van de overheid, evengoed wordt er in de verordening uit 1858 wel een koppeling gelegd tussen de bouwhoogtes en de straatbreedtes ten behoeve van goede lichtinval. Maar over de diepte van de binnenterreinen worden geen regels opgenomen. Desalniettemin blijkt dat men wel ideeën had over het belang van bouwblokdieptes voor de woonkwaliteit, zo merkt stadsingenieur J. G. van Niftrik het volgende op: *“Als de huizen 12 a 14 meters hoogte hebben, dan kunnen in de beneden-achterkamers nooit de zonnestralen door de vensters schijnen, als de tuin niet even breed is. Dat de afstand tusschen de gevels der huizen minstens even groot moet zijn als de hoogte der perceelen, is een zoo eenvoudig hygiënisch voorschrift dat spreker er niet verder bij behoeft stil te staan”*¹.

De bebouwing in de 19^{de}-eeuwse Ring, waarvan Oud West onderdeel uitmaakt, betreft voornamelijk gesloten bouwblokken. Sinds 1858 wordt, zoals hierboven weergegeven, de hoogte van de blokken (maximaal vier woonlagen) medebepaald door de breedte van de straat, die nogal varieerde. Impliciet is de relatie (1:1) tussen de hoogte van het blok en de diepte van het achterterrein. Vanaf 1887 wordt een bepaling in de verordening opgenomen dat de percelen voor maximaal $\frac{3}{4}$ mogen worden bebouwd. De binnenterreinen zijn doorgaans ondiep en langgerekt. Sommige binnenterreinen zijn vrijwel volledig dichtgebouwd. Andere zijn grotendeels onbebouwd en van groen voorzien. De bezonning is afhankelijk van de oriëntatie en niet persé gunstig. De resterende onbebouwde terreinen vormen, net als in de binnenstad, evengoed een rustige en deels groene tegenhanger van de drukke, stenige straatruimte. Ze zijn dus zeer belangrijk voor de kwaliteit van het wonen.

De stad wordt, al vanaf het eind van de 19^{de} eeuw, steeds meer als een groot en samenhangend bouwwerk opgevat. In het begin van de 20^{ste} eeuw wordt groen aan voldoende licht en frisse lucht gekoppeld, waarop volgens de Woningwet (1901) en de Gezondheidswet (1901) iedereen recht had. De idealen worden in de praktijk gebracht door middel van een stedenbouw waaraan zorgvuldige studies vooraf gaan, zoals verkavelingsvormen, verhoudingen tussen bouwhoogtes, blokdieptes, straatbreedtes en bezonningsmodellen.

De stedenbouwkundige opzet van Oud West (met overwegend gesloten bouwblokken) brengt met zich mee dat veel groen zich aan het oog onttrekt. Het bevindt zich in de binnenhoven van de blokken die niet publiek toegankelijk zijn. 42% van Oud-West is openbaar gebied of openbare ruimte. Deze wordt voor het merendeel in beslag genomen door verkeer en parkeerplaatsen. Omdat het aantal parken en pleinen in Oud West beperkt is en de inrichting van straten vooral uitgaat van verkeer en niet van verblijf, zijn mogelijkheden voor verblijf beperkt. Dit betekent dat de niet bebouwde ruimte binnen een bouwblok extra belangrijk is voor de kwaliteit van het wonen. Momenteel zijn de bouwblokken in het stadsdeel al behoorlijk verdicht door de vele aan- en uitbouwen op het achtererf. Een verdere verdichting van de binnenterreinen doet ernstig afbreuk aan de hoeveelheid groen in de stad en is daarom onwenselijk.

¹ M en A 2017, p. 28.



Collectieve binnentuin van bouwblok aan de Hasebroekstraat
(SAA: 5293FO008762)

Naar het voorbeeld van de grachtengordel maakt een klein stelsel van grachten deel uit van de uitleg van Oud West. Het profiel en de vormgeving van de bruggen komt ook overeen met de negentiende-eeuwse voorbeelden uit het centrum. Het water was vermoedelijk nodig om het overtollige water te bergen en af te voeren. De aanleg van de Jacob van Lennepgracht was een initiatief van de NV Overtoom voor de af- en afvoer van materialen en voor het transport van de groente en fruit naar de dagmarkt aan de Marnixstraat. De grachten zijn verbonden met de Kostverlorenvaart, de Hugo de Grootgracht en de Singelgracht waardoor Oud West omsloten is. Daarnaast heeft de Kostverlorenvaart een belangrijke functie als verbindingroute voor de binnenvaart.



De Costagracht rond 1910 (SAA: 010003018144)

Het aantal grote groene ruimtes in Oud West is beperkt. Het Bilderdijk park op de plek van de voormalige begraafplaats De Liefde is het enige parkje. Het Baarhuisje aan de rand van de Hugo de Grootgracht wijst nog op de vroegere functie. Het stadsdeel moet het wat het groen betreft vooral hebben van de boombeplanting langs de hoofdassen van de wijk – de Bilderdijkstraat, de Overtoom, De Clercqstraat – en enkele belangrijke secundaire straten. De brede waterlopen rond de wijk vormen met de boombeplanting aan weerszijden van de daarlangs lopende wegen samen met het Vondelpark voor groene buffers naar de aangrenzende wijken toe. De aanwezigheid van beplanting in de openbare ruimte was afhankelijk van de sociale status van een buurt. Zo zijn alle straten in de Vondelbuurt van boombeplanting voorzien en hebben de huizen langs de Vondelparkrand ook voortuinen. In de Bellamystraat onderstrepen de voortuinen juist het dorpse karakter van de buurt.



Overtoom rond 1939 (SAA: 012000005456)

Na de oorlog kwam met de komst van parkeerplaatsen ook boombeplanting in de straten waar voorheen de lagere sociale klassen woonden. In de Overtoom daarentegen staan veel minder bomen dan na de demping van de Overtoomsevaart in 1903. Ze vormden een scheiding tussen de tramlijn en de weg voor snelverkeer in het midden en de ventweg en het voetgangersverkeer.

Omdat het complex van het Wilhelmina Gasthuis van begin af aan al met veel groen beplant was, vormt het WG terrein een groene enclave in de wijk. Van de pleinen is met name het J.J. Cremerplein een plein met een duidelijk groen karakter. Het Vondelpark zorgt voor de nabijheid van groen aan de zuidkant van Oud-West. Voor de bewoners van Oud West is dit de grootste locatie voor recreatieve mogelijkheden. De overige recreatieve voorzieningen en speelvoorzieningen zijn verspreid over de wijk gelegen en zijn kleinschalig van karakter. Een belangrijke plek vormt de kinderboerderij en kleine speeltuin op het Zimmerterrein aan de Kostverlorenvaart en de Tolbrugstraat in het noorden van het stadsdeel.



Parkeerplaats voor opladen
Voor huis van Cuypers



Cremerplein

Ten aanzien van de plaatsing van het straatmeubilair is duidelijk dat daarbij weinig rekening wordt gehouden met de aanwezigheid van cultuurhistorisch belangrijke waarden. Oplaadpunten voor elektrische auto's worden voor belangrijke monumenten geplaatst. Wie vanaf de Vosmaerstraat het Cremerplein betreedt moet eerst tussen twee rijen afvalcontainers door.

De architectuur van de bebouwing

In Oud West domineert het gesloten bouwblok, meestal van vier lagen hoog en een kap. De bebouwing vond ogenschijnlijk pandsgewijs plaats. Bij beter kijken blijkt een bouwblok dikwijls uit een aaneenschakeling van ensembles van twee of meer panden te gaan. Kreeg elk pand bij de start van de negentiende -eeuwse uitbreidingen nog een dwars op de straat geplaatste kap, vanaf 1880 wordt een parallel aan de straat geplaatste kap over het gehele bouwblok geplaatst. Het gaat meestal om afgetopte daken met een helling van ongeveer 60 graden. Alleen langs de Stadshouderskade staan op zichzelf staande gebouwen voor instellingen waarvoor in het stadscentrum geen plaats was. Langs de parkrand van de Vondelstraat zijn villa's en twee onder één-kappers geplaatst. Bij veel blokken zijn de korte zijden als een geheel vormgegeven met accenten in het midden en op de hoeken. Uit hygiënisch oogpunt is op de ontmoeting tussen de lange zijde van een woonblok en de kopbebouwing ruimte opengelaten voor de inval van licht.



Opening voor lichtinval achter de kopbebouwing



Woningbouw in de straat, ontworpen door J. van Epen voor de ACOB

Vanaf de vaststelling van de woningwet in 1901 zoeken verschillende woningbouwverenigingen zoals Rochdale en de ACOB locaties in Oud West voor de bouw van woningen. Vooraanstaande architecten als J.H. van der Pek en J. van Epen en leverden de ontwerpen. De gevel van de bouwblokken werd als een samenhangend geheel ontworpen. De vorm van de woningbouwblokken werd ook gebruikt voor het scheppen van stedenbouwkundige ruimtes zoals de woningbouw aan de Hasenbroekstraat uit 1909, ontworpen door W. Noorlander. De mede door de woningwet ingegeven verandering in de Amsterdamse bouwverordening van 1905 zorgde ervoor dat regels voor de opzet van een plattegrond effect hadden op de gevels van de woningen. Trappenhuizen moesten direct licht van buiten krijgen, zodat in de afwisseling van raamgroottes in de woonbebouwing voorbij de Jan Pieter Heijestraat de plaats van de trappenhuizen zichtbaar is. De architectuur van de bouwblokken is aanvankelijk geïnspireerd op historische vormtaal, meestal ontleend aan die van de Hollandse Renaissance. Op den duur, ongeveer vanaf 1880, maken ontwerpers gebruik van aan bouwcatalogi ontleende ornamenten. Rond 1900 vindt een versobering in de toepassing van ornament plaats. Architecten zoeken de architectonische verfijning in het toepassen van natuursteen op constructief belangrijke plaatsen of benaderen de materiaaleigen kenmerken van de toegepaste materialen. Baksteen muren worden versierd met lijsten van geëmailleerde bakstenen. In de vormgeving verschuift de nadruk op elk afzonderlijk pand naar de nadruk op de vormgeving van het woningbouwblok als geheel. Bijzondere gebouwen staan zelden geïsoleerd als dominant van een plein of als afsluiting van een zichtlijn. Twee goed geslaagde uitzonderingen hierop zijn de Lutherhof (D. van Oort, 1909) aan het Staringplein en het voormalige hoofdkantoor van de GVB (P.L. Marnette, 1921-1923) op de kop van de Overtoom. Kerken, bioscopen en scholen zijn vrijwel altijd in de wand geplaatst.



De Lutherhof aan het Staringplein, 1909

Veel scholen zijn ook op binnenterreinen te vinden en volgen de vormgeving van de woonbebouwing eromheen. Alleen de Vondelkerk neemt een centrale, alzijdig zichtbare positie in in het door Cuypers zelf ontworpen buurt. Ook de bedrijfsgebouwen - denk aan de lettergieterij Tetterode en de Zuid Hollandsche Bierbrouwerij aan de Da Costakade, maken deel uit van een doorlopende straatwand. Min of meer op zichzelf staande gebouwen zijn de fabrieken op de koppen aan de Tweede Kostverlorenkade of de voormalige tramremise die een gehele wand van het Bellamyplein vormt.

Na de oorlog moeten grootschalige complexen worden ingepast in het nog aan de grachtengordel herinnerende stadswefsel van Oud West. J.B. Ingwersen maakte in de gebogen gevel van het enorme appartementencomplex Autopon goed gebruik van de ligging op de hoek. In de vormgeving is de invloed van de Zwitserse architect Le Corbusier goed merkbaar. Architectbureau Kwa plaatste als markering van de aanvullingen op het WG complex een toren van 40 meter hoog, uitgevoerd in oranje geel baksteen. OMA/Rem Koolhaas ontwierp op de plek van het vroegere GEB gebouw Byzantium als een manifest van metropolaan wonen. Subtieler wat invoeging in de 19^{de} -eeuwse stadsstructuur betreft zijn de woningbouwprojecten van Peter Geusebroek aan de Pieter Langendijkstraat en die van Ton Venhoeven aan de Eerste Helmersstraat – de een in een moderne interpretatie van 19^{de} -eeuwse architectuur, de ander in een modern vormgeving – die in schaal en geleding aansluiting zoeken bij de omliggende bebouwing.



Woningbouw, Peter Geusebroek Verheij architecten

3 Betekenisvolle structuren, elementen en bebouwing

3.1 Cultuurhistorisch betekenisvolle elementen en structuren

In 2004 werd de Atlas 19^{de} -eeuwse Ring gepubliceerd waarin waarderingskaarten van de stedenbouwkundige structuur en de bebouwing zijn opgenomen. Deze kaarten zijn in combinatie met de Welstandsnota van 2013 vastgesteld. Op deze kaarten zijn de straten en pleinen als stedenbouwkundige zones gewaardeerd. Hieronder wordt het openbaar gebied verstaan, dat wil zeggen straten en pleinen of combinaties dan wel gedeelten daarvan, in samenhang met flankerende bebouwing, groen, water en privétuinen die grenzen aan het openbaar gebied. Deze zones zijn gewaardeerd van een basiszone, via zone C en B opklimmend naar Zone A (zie welstandsnota *De Schoonheid van Amsterdam*, p. 44). De zonewaarderingen helpen bij de cultuurhistorische waardering van de verschillende gebieden in Oud West. Omdat het hierbij vooral om een esthetische waardering gaat, kan een gebied ondanks de vele met een basiszone gewaardeerde straten toch van cultuurhistorisch hoge waarde zijn door de historische betekenis ervan. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Vondelparkstrook als pre-stedelijk gebied, waarvan de structuur teruggaat tot de 16^{de} eeuw.

Morfologie

Oud-West is hoofdzakelijk oostwest verkaveld (zie kaart). Hier ligt een gridsysteem aan ten grondslag dat in de 19e eeuw over het bestaande kanalen-, sloten- en wegenpatroon werd heen gelegd. Enkele uitzonderingen hierop zijn:

- het WG-terrein (WG-Plein e.o., ten noorden van de Eerste Helmersstraat, ten zuiden van het Jacob van Lennepkanaal),
- (het zuidelijk deel van) de Overtoom,
- Kinkerbuurt Zuid.

De binnenstad heeft een grotendeels concentrische verkaveling. Vanuit het centrum lopen radialen naar de 19e -eeuwse ring. Twee van deze radialen lopen door in Oud-West: de Rozengracht gaat over in De Clercqstraat en de Elandsgracht gaat over in de Kinkerstraat. In stadsdeel Oud-Zuid is de oost-west gerichte verkaveling van Oud-West voortgezet. Het Vondelpark ligt hier eveneens in oost-westelijke richting tussenin. Stadsdeel De Baarsjes ten westen van de Kostverlorenvaart heeft een noord-zuid verkaveling die haaks staat op de verkaveling van Oud-West. Daarnaast zijn de bouwblokken in De Baarsjes groter dan in Oud-West. Hieraan is te zien dat het stadsdeel De Baarsjes uit een andere periode stamt. Alleen in de noordoosthoek van Oud-West is de verkavelingsrichting noord-zuid. De verkaveling van stadsdeel Westerpark sluit hier op aan.

De Bosboom Toussaintbuurt, Da Costabuurt, Lootsbuurt, Helmersbuurt & Cremerbuurt

De Bosboom Toussaintbuurt, de Da Costabuurt en de Helmersbuurt gaan terug op plannen van verschillende particuliere bouwmaatschappijen. Alle drie de buurten kennen hoog gewaardeerde stedenbouwkundige zones. Met namen de Bosboom Toussaintbuurt en de Helmersbuurt worden gekenmerkt door esthetisch hoge kwaliteit architectuur, de Da Costabuurt ontleent zijn bijzonder karakter aan de bocht in de Da Costagracht die aan weersijden met bomen verfraaid is, en de ronde vorm van het Da Costaplein.



Bepanting inde Bosboom Toussainstraat



Wilhelminastraat

De Cremerbuurt die het gebied tussen de Jan Pieter Heijestraat en de Kostverlorenvaart beslaat wordt gekenmerkt door lange, strak bebouwde oost-west gerichte straten. Het Staring- en Cremerplein vormen aangename onderbrekingen van de verder vrij monotoon vormgeven straatwanden. Aan de meeste straten zijn lage stedenbouwkundige zones toegekend.

Vondelparkstrook en Overtoom

Het gebied Vondelstraat/Overtoom bestaat ruwweg uit twee deelgebieden waarvan de een de Overtoom als hoofdadere heeft, de ander de Vondelstraat. Aan de Vondelparkstrook lag geen vooropgezet plan ten grondslag. De structuur van de zuidzijde van de Overtoom is sterk bepaald door de historische zuidwestelijke slotenverkeveling en wordt gekenmerkt door verspringende rooilijnen, steegjes, poorten en achterterreinen. Er is een grote variëteit aan bebouwing in bouwdatum, schaal, hoogte en stijlperiodes, vanaf de 18de eeuw tot en met eind twintigste eeuw. De noordzijde dateert van eind 19e en begin 20ste eeuw en bestaat doorgaans uit vier bouwlagen.



Variatie in bouwhoogte aan de Overtoom

De haaks lopende straatjes tussen de Overtoom en het Vondelpark zijn doorgaans 12 m breed en hebben een 19e -eeuwse woonbebouwing van 3 tot vier lagen. Afgezien van de Vondelkerkstraat en de Zocherstraat die een slingerend verloop kent, zijn de straten overwegend laag gewaardeerd. Toch heeft deze strook een hoge cultuurhistorische waarde omdat de structuur terug gaat op een lange geschiedenis dat ook tot uitdrukking komt in de grote variëteit aan bebouwing.

De Vondelstraat behoort met de Roemer Visscherstraat en de Tesselschadestraat tot de vroegste, door particulieren ontwikkelde straten in de negentiende -eeuwse ring. De straten vormen met de centraal gelegen Vondelkerk een buurtje op zich. In de Vondelbuurt hebben vele architecten van naam woonhuizen ontworpen. De cultuurhistorische betekenis van beide delen van de Vondelparkstrook en de hoge stedenbouwkundige en architectonische waarde van de Vondelbuurt zijn voor de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed aanleiding geweest dit gebied te selecteren voor aanwijzing tot beschermd stadsgezicht.

De Bellamybuurt

De Bellamybuurt waarvan de geschiedenis in *De Bellamyatlas*² op de voet te volgen is, dankt haar structuur van parallelle lintbebouwing aan het feit dat veel van de bebouwing nog particulier eigendom is. De vroegere waterlopen zijn misschien gedempt, wat bleef is de ligging op polderniveau, de sterke oost west op het water gerichte verkaveling, waarin zelfs in de afmetingen van de percelen het vroegere landschap herkenbaar is en het kleinschalige, dorpse karakter van de bebouwing. De Bellamystraat met de voortuinen over bijna de hele lengte van de straat is hiervan de meeste sprekende uitdrukking. De loop van de vroegere dijken is nog ervaarbaar in de hoogteverschillen die in de buurt aanwezig zijn.



Kaart met eigendomssituatie in 2005

² Minke Wagenaar e.a., *De Bellamyatlas – De transformatie van een Amsterdamse voorstad*, Amsterdam 2012

In hoofdlijnen volgt het stratenpatroon het verloop van de oude afwateringssloten en bestaat de enige planvorming in dit gebied uit de doorbrekingen van de lintbebouwing en de pogingen in de afgelopen eeuw de onregelmatige rooilijnen te stroomlijnen. De Hasebroekstraat in het zuiden en de Elizabeth Wolffstraat in het oosten zijn planmatig aangelegd en doorbreken het polderslotenpatroon. Hetzelfde is gebeurd in de noordelijke punt van het driehoekig gebied (De Clercqstraat). De ondergrens van het gebied, de Kinkerstraat, loopt ter plekke van een oude molenwetering. Bij deze planmatige invullingen verdwijnen de prestedelijke resten volledig. Incidenteel, zoals op het eind van de Bellamystraat, heeft de gemeente Amsterdam tijdens de stadsvernieuwing toch geprobeerd het maaiveld op stadspeil te brengen.

De Borgerbuurt

De Borgerbuurt is een typisch voorbeeld van een mix van vroege stadsvernieuwing uit eind jaren zeventig en latere toevoegingen. Een deel van de vroege stadsvernieuwingsblokken is slechts drie bouwlagen hoog. In vergelijking tot de 19e -eeuwse bebouwing zijn ze eigenlijk 'één laag te laag' en zouden niet misstaan in een buitenwijk. Deze indruk wordt door de inrichting van de straten als woonerf bevestigd. Opvallend is verder dat de 19e -eeuwse lange stratenpatroon doorbroken is door 2 gedraaide blokken, door de toevoeging van nieuwe straten (Kneppelhoutstraat en de Hilderbandstraat) en door toevoeging van twee nieuwe pleinen (Ten Kateplein en N. Beetsplantsoen). De stedelijke invulling doet door de hoogteverschillen onevenwichtig aan. Soms is sprake van een gesloten gevel met bergingen op de begane grond of onderdoorgangen naar oorspronkelijk semi-openbare binnenterreinen.



Woningbouw in de Kinkerbuurt Zuid

Enkele toegangsdeuren zijn ook in de onderdoorgang geplaatst. De verkaveling en architectuur van de Borgerbuurt wijken daarmee sterk af van de omringende 19^e-eeuwse bebouwing en vormt een aparte enclave binnen Oud-West. De buurt heeft hoofdzakelijk een woonkarakter, wel zijn enkele sociaal maatschappelijk functies en voorzieningen in de Borgerstraat gehuisvest.

WG-terrein

Het WG-terrein wordt gekenmerkt door vrijstaande bebouwing in het groen waarin de opzet in paviljoenen nog is te herkennen. Het WG-terrein is in drie zones te onderscheiden: WG-west, - midden en oost. WG-West bestaat overwegend uit relatief kleinschalige

bebouwingseenheden van 4 tot 5 lagen hoog met als uitzondering de zusterflat met 13 lagen (36 meter). De bebouwing staat dicht op elkaar; verrassende zichtlijnen en grote verblijfsruimten ontbreken nagenoeg. Alleen aan de west- en noordzijde zijn openbare verblijfsplekken. Wonen is de hoofdfunctie. WG-Midden is de centrale as. Deze wordt gevormd door het centraal gelegen poortgebouw en het ketelhuis waarlangs aan weerskanten paviljoens, en klinieken zijn gebouwd.



Urban villa's op het WG terrein

Nu hebben deze een woon-, atelier- of werkfunctie en is het ketelhuis vervangen door nieuwbouwcorporatiewoningen. De meeste gebouwen zijn 4 tot 5 verdiepingen hoog. Uitzonderingen zijn de voormalige Chirurgische kliniek (nu: Amsterdam Ondernemers Centrum) aan het WG-plein (35 m) en het aan de Tweede C. Huygensstraat in 2001/02 gerealiseerde woongebouw van Architectenbureau Kwa (36 m). De bebouwing staat verder uiteen dan op WG-West, waardoor karakteristieke schuine zichtlijnen zijn ontstaan. Ook karakteristiek zijn de vrijstaande gebouwen in het groen, een veelheid aan functies en rustig autoluw karakter.

WG-Oost bestaat voornamelijk uit middelgrote en grote gebouwen, die de opzet in paviljoenen volgt. Alleen de bebouwing aan de Tweede Helmersstraat doet denken aan een 19e eeuwse bouwblok. Het SPDC (Sociaal Psychiatrisch Dienstencentrum) heeft een groot bouwvolume en schermt de erachter gelegen ruime binnenhof af van de openbare ruimte. Het Huygenscollege is samen met de politiepost neergezet als een in de jaren 80 gepland groot gesloten bouwblok. Er is weinig groen; alleen de randen van het gebied (strook langs J. van Lennepkanaal, 1e C. Huygensstraat) zijn van groen voorzien.

3.2 Cultuurhistorisch betekenisvolle bebouwing

Op de waarderingskaarten in de *Atlas 19^{de} -eeuwse Ring* die hierboven werd genoemd, wordt de architectonische kwaliteit van de bebouwing in opklimmende waardering aangegeven met basisorde, orde 3, orde 2 en orde 1. Op deze kaarten staat ook aangegeven of de panden behoren tot een architectonische eenheid van twee of meer panden, waar accenten in de architectuur zijn aangebracht en of het om een symmetrisch vormgegeven architectuureenheid gaat. Op de kaarten is alleen de bebouwing die dateert uit de periode 1860-1940 gewaardeerd. Bebouwing van voor 1860 en de naoorlogse bebouwing hebben geen waardering gekregen. Op dit ogenblik wordt ook de bebouwing van voor 1860 en die dateert uit de periode 1940 – 1975 bebouwing gewaardeerd.

Conclusie en advies

Resumé

De stedenbouwkundige structuur van Oud West is bepaald door de voormalige landschappelijke verkaveling van de Godshuis- en Stadhuispolder. Het patroon van sloten en slagen waarop ook de Jordaan is uitgelegd, zet zich westwaarts voort. De bebouwing bestaat voornamelijk uit gesloten bouwblokken van meestal vier lagen hoog op de voormalige percelen en kwam na 1850 tot stand. Een stelsel van grachten, dat in profilering ontleend is aan de grachtengordel, zorgt voor de ontwatering. Belangrijke uitzonderingen op deze stedenbouwkundige structuur zijn in chronologische volgorde de Vondelparkstrook, de Bellamybuurt, de Vondelstraat, het WG-terrein en Kinkerbuurt Zuid. De Vondelparkstrook en de Bellamybuurt dateren van voor de verstedelijking die in de negentiende eeuw buiten de Singelgracht van start ging, de Vondelstraat en het WG-terrein zijn planmatig tot stand gekomen. De Kinkerbuurt Zuid onderging met de stadsvernieuwing van de jaren tachtig een rigoureuze transformatie die het oorspronkelijk stadsweefsel aanzienlijk aantast zonder daarvoor een opzet van gelijke kwaliteit terug te bouwen.

Advies voor Oud West in het algemeen

De adviezen zijn uitgesplitst naar de ruimtelijke kenmerken die voor het hele plangebied gelden en aanvullingen voor de verschillende gebieden die een voor de 19^{de}-eeuwse uitbreiding bijzondere morfologie bezitten.

Bebouwing

Voor de bebouwing verdient het aanbeveling om voor de betekenisvolle bebouwing die met een orde 1 of 2 gewaardeerd is, een sloopvergunningsstelsel op te nemen waarbij een bepaling van zodanige strekking wordt opgenomen dat een nadere cultuurhistorische afweging gemaakt moet worden. De achtergrond hiervan is dat sinds 1 april 2012 voor de activiteit slopen alleen nog een meldingsplicht bestaat en geen samenloopregeling bestaat tussen de melding en de omgevingsvergunning. Dit is wel het geval indien een sloopregeling wordt opgenomen in het bestemmingsplan. Aangezien bij de orde 1 en 2 panden het ruimtelijke beeld/stads- en straatbeeld in het geding is ligt hier de ruimtelijke relevantie en relatie met het bestemmingsplan. Daarbij kan verwezen worden naar het feit dat voor aangewezen monumenten de erfgoedverordening dan wel monumentwet gelden.

Rooilijnen

De stedenbouwkundige structuur van Oud West bestaat voor een groot deel uit een raster van wegen. De invulling van het raster gebeurde met gesloten bouwblokken. De toepassing van gesloten bouwblokken zorgt voor een scherpe scheiding tussen privé en openbaar terrein. De rooilijnen bepalen de contouren van de bebouwing. Kenmerkend voor veel van de bouwblokken zijn de afgeschuinde hoeken, waardoor de kruispunten optisch groter lijken. M en A adviseert de rooilijnen in de regels vast te leggen, zodat het verkavelingspatroon van Oud West herkenbaar blijft. Uitzonderingen op deze structuur vormen de grote, op zichzelf staande gebouwen langs de Stadhouderskade tussen Vondelpark en Overtoom. In het bestemmingsplan dienen de aanwezige verspringingen in de rooilijn in de regels verankerd te worden.

Net als in de 17^{de}-eeuwse stad, dragen de binnentuinen van de gesloten bouwblokken bij aan de groenvoorziening van Oud West. Zij zijn de contramal van de stedenbouwkundige opzet. MenA adviseert de achterrooilijnen vast te leggen zodat de contouren van de

binnenhoven herkenbaar blijven. Dit geldt tevens voor de collectieve binnentuin van het woningbouwblok tussen de Van Effenstraat en de Tweede Kostverlorenkade.

Plinten

In veel van de negentiende-eeuwse straten bevonden zich winkels met puien die zorgden voor een sterke wisselwerking tussen de winkelwoonhuizen en de openbare ruimte. Veel van deze winkelruimtes zijn nu in gebruik als woonruimte, voor werken aan huis of bij kleine bedrijven. Voor de beleving van de openbare ruimte en de leefbaarheid van de buurten is het open karakter van de begane grond van groot belang.

De stadsvernieuwingsprojecten uit de jaren '70 en '80 laten zien welk negatief effect gesloten plinten hebben op de beleving van de openbare ruimte. De als open vormgegeven winkelpuien vertegenwoordigen een belangrijke cultuurhistorische waarde van de 19^{de} - eeuwse stad. Het verdient aanbeveling te onderzoeken of de wisselwerking die op deze manier tussen straatwand en openbare ruimte wordt bewerkstelligd in de regels moet worden verankerd, of dat de welstandsnota hierin voldoende voorziet. In ieder geval zou het verbieden van bergingen aan de straatzijde verboden kunnen worden (zie bestemmingsplannen Amsterdam Centrum).



Winkelpuien in de Wilhelminastraat

Bouwhoogtes

De bebouwing van de 19^{de} -eeuwse bouwblokken is overwegend vier lagen hoog met een kap. Voor bebouwing met een orde 2 waardering of een orde 3 waardering die gelegen zijn aan een straat of plein met een Zone A of B waardering valt te overwegen dat deze bouwhoogte aangehouden te worden. Belangrijk voor de 19^{de} -eeuwse stedenbouw zijn de accenten op kruispunten van straten. Zij staan aangegeven op de ordekaarten. Onderzocht zou kunnen worden of deze accenten in de regels geborgd moeten worden of dat de welstandsnota zodanig is opgesteld dat deze accenten bij wijzigingen aan het dak niet ingebouwd raken door dakkapellen en dakopbouwen.



Hoekaccent in de Nicolaas Beetsstraat

Kapvormen

De kapvormen zijn bepalend voor het straatbeeld. Of bij de gesloten bouwblokken kappen dwars op de straat zijn toegepast of parallel aan de straat, is afhankelijk van de bouwperiode. Bij kapvormen met een helling dienen nok- en goothoogte te worden vastgelegd en een maximale hellingshoek van 60 graden worden aangehouden.

In buurten met een grote variatie in bouwhoogte is zichtbaarheid vanaf de openbare ruimte bij de aanleg van dakterrassen en de realisatie van dakopbouwen bepalend.

Groen, water en openbare ruimte

Oud West kent weinig parken en openbaar groen. Het is daarom van belang om de groenvoorzieningen die er zijn – Bilderdijkpark, Da Costaplein, Bellamyplein, Staringplein, Zimmerterrein, WG-terrein (ook de groenstructuur van de nieuwbouw uit de jaren tachtig), de heringerichte pleinen in Kinkerbuurt Zuid, enz. – als zodanig te bestemmen. Grachten en vaarten worden als water bestemd. De boombeplanting van de doorgaande verkeersstraten, de grachten en chique woonstraten als de Vondelstraat, de Bosboom Toussaint, Potgieterstraat en de Eerste Helmersstraat behoren van begin af aan tot de 19^{de} -eeuwse stadsuitleg. M en A adviseert cultuurhistorisch waardevolle profielen in het bestemmingsplan te verankeren.

Binnentuinen

In het kader van het stadsbrede project Binnentuinen wordt onderzocht of vergunningsvrij bouwen in de binnentuinen beperkt moeten worden, onder meer op basis van cultuurhistorische- of milieutechnische overwegingen. (Zie: *Van licht, lucht en groen wordt je een 'beter' mens: een cultuurhistorische verkenning naar de tuin in de Amsterdamse stedenbouw*, MenA, 2017.) Om die reden dient te worden nagegaan in hoeverre het belang van het open houden van de binnentuinen in het bestemmingsplan verankerd kan worden.

Zichtlijnen

De schaarse zichtlijnen op belangwekkende gebouwen die Oud West kent – Vondelkerk, Voormalige hoofdkantoor van het GVB - worden beschermd door de bestemming 'Verkeer' van de voor de zichtlijnen bepalende straten. In de Bellamybuurt en de Vondelparkstrook dienen ook de stegen die herinneren aan de historische-stedenbouwkundige ontwikkeling van de buurt als 'Verkeer' of 'Verblijfsgebied' te worden bestemd.

Aanvullende advisering voor de bijzondere buurten binnen Oud West

WG-terrein

In de uitleg van het WG terrein is de opzet van het paviljoensysteem nog goed te herkennen. De toevoeging van de urban villa's van ZZOP en het woongebouw van C. Weeber aan de westzijde en langs de Arie Biemondstraat en de hoogbouw in de oostelijke zone passen goed in de structuur van het WG terrein. Toekomstige uitbreidingen van de bestaande bebouwing moeten geen afbreuk doen aan de open opzet van dit terrein. Geadviseerd wordt rooilijnen van de gebouwen rondom vast te leggen, evenals de hoogten en, voor zover relevant, nok- en goothoogten.

Vondelstraat

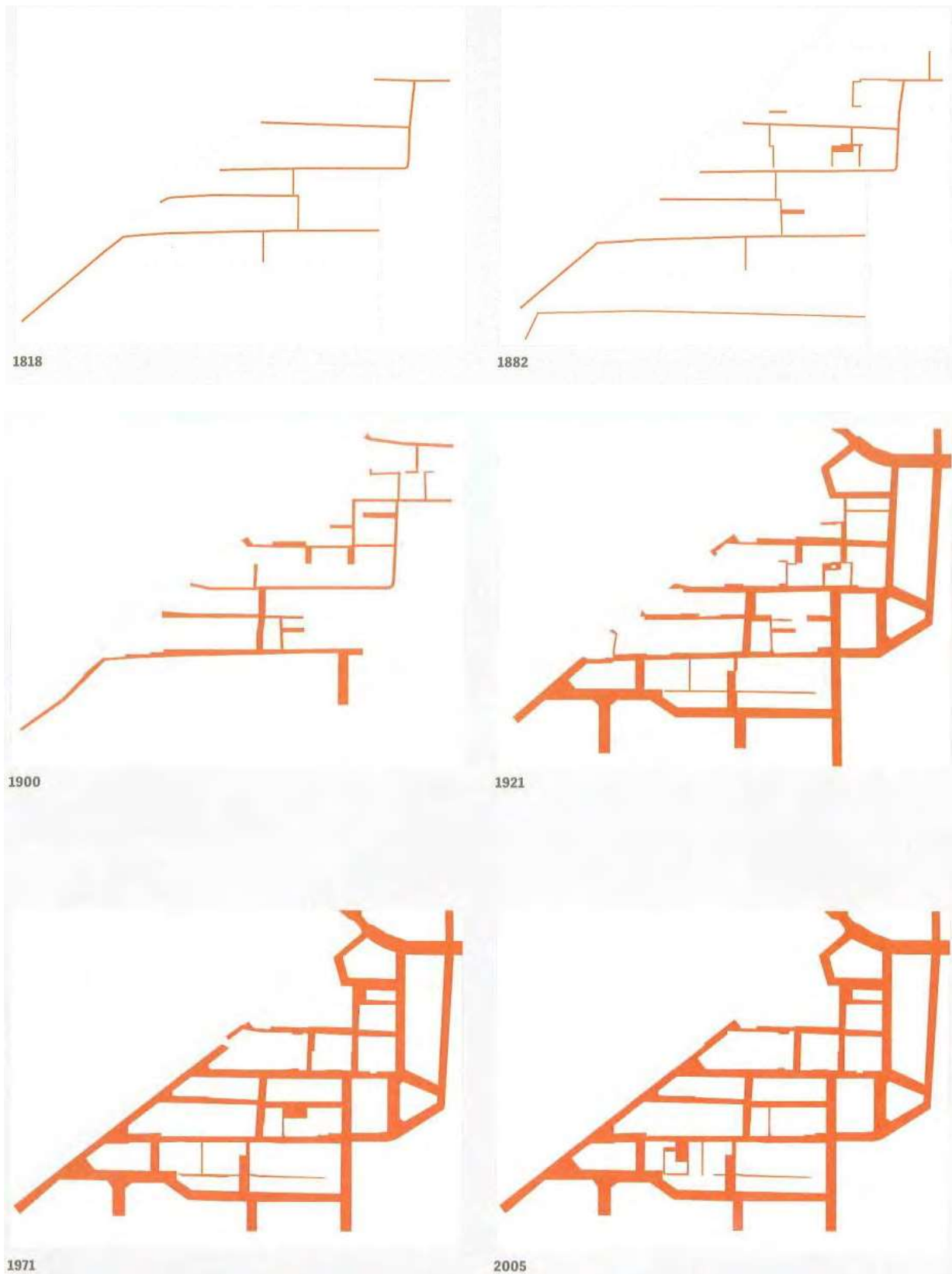
De Vondelstraat onderscheidt zicht door de hoge kwaliteit van stadsuitleg en architectuur en noord- en zuidzijde van de straat van de overige 19^{de} -eeuwse buurten die op basis van het uitbreidingsplan van 1877 tot stand kwamen.

Het verschil tussen de noord- en zuidzijde van de Vondelstraat moet in het bestemmingsplan worden vastgelegd. Dat kan gebeuren door het vastleggen van de rooilijnen en bouwhoogten. Voor het tracé ten noorden van de Eerste Constantijn Huygensstraat betekent dat het bestemmen van de voortuinen en het opstellen van regels voor het bepalen van de hoogte- en vormgeving van de afscheidingen. Naast een zelfde regeling voor de voortuinen in het tracé ten zuiden van de Eerste Constantijn Huygensstraat, adviseert M en A ook de doorzichten naar het Vondelpark open te houden.

De bouwhoogte en kapvormen van de orde 2 en 3 panden moeten door de hoge stedenbouwkundige zone waardering van de straat, overwegend conserverend worden bestemd.

Bellamybuurt

De Bellamyatlas is de uitkomst van een Belvédère-project dat werd gefinancierd door het Stadsdeel Oud West, samen met het Stimuleringsfonds voor Architectuur en Bureau Monumenten en Archeologie. De Bellamyatlas had geheel in lijn met het gedachtegoed van Belvédère van de rijksoverheid als doel om de identiteit van de buurt bloot te leggen, zodat deze kon worden benut voor het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit van de buurt. Daarom worden in de uiteindelijk in 2012 gepubliceerde atlas aanbevelingen gedaan over de wijze waarop de cultuurhistorische waarden van de buurt in het bestemmingsplan kunnen worden verankerd. De kaarten kwamen in nauw overleg met bewoners van de Bellamybuurt en medewerkers van het voormalige stadsdeel Oud West tot stand. In 2003 liep het Belvédère-project gelijk op met de herziening van het bestemmingsplan. Belangrijke resultaten uit dit onderzoeksproject konden toen nog niet worden benut. Nu het bestemmingsplan opnieuw aan herziening toe is adviseert MenA aanbevelingen uit de atlas te gebruiken voor het opstellen van tegels voor de Bellamybuurt. Daarbij kan overwogen worden om de bewoners en ondernemers van de Bellamybuurt opnieuw te consulteren om zo het draagvlak voor het nieuwe bestemmingsplan te vergroten.



Voorbeeld van een kaartensequentie uit de Bellamyatlas, in dit geval van het stratenpatroon

Bestemmingen

De Bellamybuurt ontleent haar karakter onder meer aan een sterke menging van werken en wonen. Anders dan in het huidige bestemmingsplan gebeurt, adviseert M en A de panden die als bedrijfspanden en winkelwoonhuizen zijn gebouwd een gemengde bestemming te geven.

Verkaveling, rooilijnen en bouwhoogte

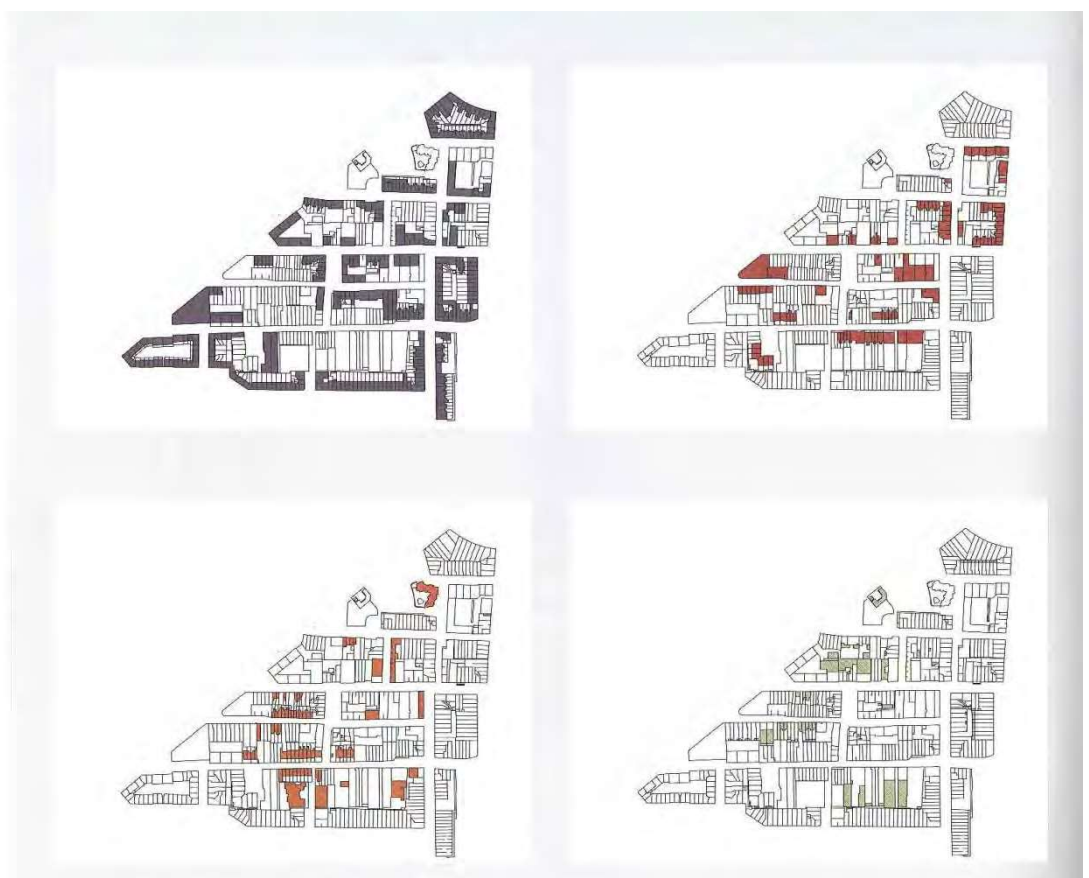
De ruimtelijke structuur van de Bellamybuurt is voor een groot deel terug te voeren op het feit dat de grond in particulier eigendom is. Daardoor is het kleinschalige karakter zoals dat naar voren komt in de breedte van de percelen, de variatie in vormgeving, de afwisseling in hoogte en de verspringing in de rooilijnen tot op vandaag in tact gebleven.

In het bestemmingsplan zullen voor- en achterrooilijnen moeten worden vastgelegd. Dat geldt ook voor de oorspronkelijke pleziertuingrenzen die in de huidige parcellering van sommige binnentuinen nog aanwezig zijn. Een verbod op de samentrekking van deze percelen kan het verdwijnen van deze grenzen voorkomen.

In de Bellamybuurt kunnen de ordewaarderingen niet worden gebruikt voor het bepalen van de bouwhoogten en de kapvormen. Deze waarderingen zijn voornamelijk esthetisch van aard en gebeurden niet vanuit een cultuurhistorische invalshoek. De afwisseling van de verschillende bouwtypen die variëren van een- tot vier lagen met een kap en die op verschillende manieren worden ontsloten, strookt niet met de toegekende ordewaarderingen. Lage bebouwing met een basisorde of een orde 3 kunnen voor de cultuurhistorische waarde van het straatbeeld en de buurt als geheel van groot belang zijn.

Bouwhoogte 2005

Hoogte van de bebouwing



Bouwhoogtekaart uit de Bellamyatlas

Door de perceelsgewijze bebouwing zou de bestemmingsplansystematiek zoals die in het centrum van Amsterdam wordt gehanteerd kunnen worden gevolgd. Overwogen zou kunnen worden de bouwhoogte, breedte van de panden en kapvormen in het bestemmingsplan vast te leggen, maar voor ontheffing een verkorte procedure via afwijkingsbevoegdheid of ontheffingsregeling aan te houden. Bij wijzigingen of vervangende nieuwbouw moet dan aan enkele criteria worden voldaan. Deze criteria kunnen ontleend worden aan de welstandsnota (*De Schoonheid van Amsterdam*, 2013, p.124-125). Naar het voorbeeld van de bestemmingsplannen in Stadsdeel Centrum zou bij een sloop/nieuwbouwplan en/of ingrijpende verbouwing en/of ophoging een kwaliteitstoets met betrekking tot orde 3 en basisorde- panden overwogen kunnen worden. Cultuurhistorische waarden die vanaf de straat niet te zien zijn, zouden zo kunnen worden opgespoord. Op basis van deze toets kan bepaald worden of sprake is van cultuurhistorische waarden en aan welke voorwaarden een wijziging of vervanging moeten voldoen. M en A kan bij de opstelling van zo'n kwaliteitstoets een rol spelen.

In de Bellamyatlas worden verschillende manieren beschreven waarop de percelen in het verleden werden bebouwd. Daarvoor werden ook de binnenterreinen gebruikt. Nagegaan moet worden op welke plaatsen uitbreiding van volume naar achteren afbreuk doet aan de belangrijke cultuurhistorische waarden die de binnenterreinen voor de Bellamybuurt hebben.

Vondelparkstrook

De historische structuur van de Vondelparkstrook (inclusief de Overtoom) is complexer dan die van de Bellamybuurt, aangezien deze deels bestaat uit een prestedelijke structuur, deels uit een aanleg die dateert van het eind van de 19^{de} eeuw.

De variatie in hoogte, kapvorm en parcellering zou op een vergelijkbare wijze als bij de Bellamybuurt kunnen worden vastgelegd. Ook hier is de lage bebouwing niet altijd hoog gewaardeerd, terwijl deze wel het bijzondere karakter van de strook bepaalt.

De nog aanwezige stegen zoals de Palamedesstraat, Johannapark en de steeg die vanuit de Tweede Constantijn Huygensstraat bereikbaar is, verwijzen naar de prestedelijke geschiedenis van de buurt. In de regels van het bestemmingsplan moet de aanwezigheid van deze stegen gewaarborgd zijn. Bij het Johannapark is de bebouwing met een orde 2 gewaardeerd, hierbij zou de bouwhoogte, de kapvorm, de verkaveling en de maaiveldhoogte in het bestemmingsplan worden vastgelegd.

Kinkerbuurt Zuid

Het is vooralsnog moeilijk aan te geven in hoeverre de stadsvernieuwing in de Kinkerbuurt Zuid cultuurhistorische waarden bezit. De keuze voor een lagere bouwhoogte en de plaatsing van de blokken dwars op de oriëntatie van de straten wijken sterk af van de 19^{de} - eeuwse stadsstructuur.

Bronnen

H. Aardse en M. Statema, *Van licht, lucht en groen wordt je een 'beter' mens, een cultuurhistorische verkenning naar de tuin in de Amsterdamse stedenbouw*, Monumenten en Archeologie, Amsterdam, 2017
J.E. Abrahamse, J. Puister, *Stadsbeeldplan Vondelparkstrook – Overtoom*, Stadsdeel Oud West, Amsterdam 1999
De Schoonheid van Amsterdam, Amsterdam 2013
M. van Haaren e.a., *Atlas van de 19^{de} -eeuwse Ring*, Amsterdam 2004
T. Heijdra, *De victorie begint in Oud West*, Alkmaar 2001
M. Wagenaar, *De Bellamyatlas: De transformatie van een Amsterdamse voorstad*, Bussum 2012

Colofon

Datum: 28 september 2015/ 10 december 2018
Status: definitief
Redactie: Hester Aardse
Tekst: Jouke van der Werf

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2014
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van M en A. M en A aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.